

NGAAHI LĒSONI MEI HE FALE FAKAPŌPULA LIPETĪ

‘Eletā Jeffrey R. Holland

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá
Faeasaiti ‘a e CES ma‘á e Kakai Lalahi Kei Talavou • 7 ‘o Sepitema, 2008
‘Univēsi Pilikihami ‘Iongí

‘E hoku ngaahi kaume‘a kei talavou ‘ofeina, ‘okú ma fiefia mo Sisitā Hōlani ke kau fakataha mo kimoutolu he fakamafola fakasatelaite fakaemāmani lahi ko ‘ení. ‘Oku fakafiefia ma‘u pē ke ‘i he Senitā Maliotí. Faka‘amu ange na‘e lava ke ma a‘u atu ki homou ngaahi feitu‘u takitaha, ‘o fe‘iloaki tonu mo lulululu mo kimoutolu. Kuo te‘eki ai ke ma ‘ilo‘i ha founa ke fakahoko ai ‘eni, ka ‘okú ma ‘ofa atu mo e talamonū ki te kimoutolu ‘i ha feitu‘u pē ‘o māmani ‘oku mou ‘i ai. Neongo homou tokolahi ‘oku fanongo mei māmani kotoá, ka ‘okú ma fakatauange ‘e lava ke mou ongo‘i fakafo‘ituitui he efiafi ni ‘ema ‘ofá pea ke mou lava ‘o ma‘u ha me‘a mei he‘ema pōpoakí ‘e ‘aonga ‘i ho‘omou mo‘ui fakatāutahá.

Ko e Palōfitá ‘i he Fale Fakapōpula Lipetī

Ko e taha ‘o e ngaahi tāpuaki ma‘ongo‘onga taha ‘o ‘emau ngāue ko e Kau Taki Mā‘olungá ko e faingamālie ke ‘a‘ahi ki he kāingalotu ‘o e Siasí, ‘i he feitu‘u kehekehe ‘o māmani pea ako mei he hisitōlia kuo a‘usia ‘e hotau kāingalotú ‘i māmani kotoa. ‘Oku ou fie vahevahe atu ‘i he laumālie tatau pē he efiafi ni ‘a e ngaahi ongo ne u ma‘u he‘eku ‘a‘ahi he fa‘ahita‘u failau kuo ‘osí ‘i ha fatongia faka-Siasí ki he siteiki Palate Sítí ‘i Mīsuli hihifo ‘i he ‘Iunaiteti Siteití pē.

‘Oku hoko atu pē ‘a e Siteiki Palate Sítí Mīsulí ki he Siteiki Lipetī Mīsulí, ‘a ia ko ha feitu‘u ‘iloa he hisitōlia ‘o e Siasí he taimí ni, ‘a ia ‘oku kau ki ai e ngaahi feitu‘u mahu‘inga he hisitōlia ‘o e Siasí mo e Fale Fakapōpula Lipetī. ‘E ‘i ai pē me‘a te mou ‘ilo kotoa ki ai mei ho‘omou ako ‘i he hisitōlia ‘o e Siasí ki he me‘a na‘e a‘usia ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono kāingá ‘i hono tuku pōpula kinautolu ai he fa‘ahita‘u momoko ‘o e 1838–39. Ko ha taimi faingata‘a mo‘oni ‘eni ‘i hotau hisitōliá ki he Siasí fakalūkufua mo e Palōfita ko Siosefá, ‘a ia na‘á ne fuesia e faingata‘a ‘o e fakatangá he taimi ko iá. Ko e mo‘oni, te u talaatu, ne ‘ikai ha taimi faingata‘a ange ‘i he mo‘ui ‘a Siosefá ka ko hono fakahū ia ‘i he founa ta‘e‘ofa, ta‘efakalao mo ta‘etotonu ‘i he Fale Fakapōpula Lipetī ‘o a‘u ki hono fakapoongi hili ‘a e ta‘u ‘e nima mo e konga mei aí.

‘Oku ‘ikai fe‘unga e taimí ke fakamatala‘i faka‘āuliliki e ngaahi me‘a ne hoko ‘o a‘u ki he taimi ko ‘ení he hisitōlia ‘o e Siasí, ka ‘oku fe‘unga pē ke u pehē talu ‘a e ma‘u ‘e he Palōfita ko Siosefá ha fakahā ‘i Siulai ‘o e 1831 ‘o vahe‘i ‘a Mīsuli ko ha feitu‘u “kuo fakatapu ke tānaki mai ki ai ‘a e kau mā‘oni‘oni” mo hono langa hake ‘o e “kolo ko Saioné” (T&F 57:1, 2) mo e kamata ke hoko ha ngaahi palopalema kehekehe. ‘I he a‘u ki ‘Okatopa ‘o e 1838, hangē ne ‘ikai fa‘a mata‘ota‘ofi ‘a e fepaki he vaha‘a ‘o e kau Māmongá mo kinautolu na‘e ‘ikai ke Māmongá he ngaahi me‘á ni. Hili hano tuli ha kau taki ‘e toko nima ‘o e Siasí, kau ai e Palōfita ko Siosefá, mei he ngaahi kolo lahi ‘i he feitu‘u fakahihifo ‘o e siteiti ko iá pea tala ‘o pehē tokua na‘e fakaafe‘i kinautolu ke nau alea‘i ha ngaahi founa ke fakalelei‘i ‘aki e ngaahi me‘a kuo hokó ‘o a‘u ki he tu‘unga ko iá, na‘a nau laka mai mo ha fuka fakamelino ki he ‘apitanga ‘o e kau tau ‘i Mīsulí ofi ki he ki‘i nofo‘anga ko Hihifo Mama‘ó, ‘a ia ne tu‘u ‘i he vahefonua Kalatiueló.

Na‘e ‘ikai hano ‘aonga ‘o e fuka fakamelinó, pea na‘e puke e kau taki ‘o e Siasí he taimi pē ko iá ‘o sēini‘i pea le‘ohi malu ‘aupito. ‘I he pongipongi hake pē hili hono puke kinautolú, na‘e toe puke mo e ongo taki ‘o e Siasí, kau ai ‘a Hailame ko e tokoua ‘o e Palōfitá, ‘a ia ko e fakakātoa ne tuku pōpulá ko e toko fitu.

Ne vave ‘ene hokohoko atu ‘a e fakamaau ta‘etotonú ‘o a‘u ki he tu‘unga fakamamahi ‘o e tu‘utu‘uni ‘e ha “fakamāu‘anga” fakakautau ke ‘ave ‘a Siosefa Sāmita mo e kau pōpula kehe ‘e toko onó ki he potu fakapule‘anga ‘i Hihifo Mama‘ó pea fana‘i kinautolu. Na‘e loto-to‘a ‘a Pilikatia Seniale ‘Alekisānita Tonifeni, ko ha ‘ōfisa ‘i he kau sōtia ‘i Mīsulí, ‘o fakafisi ke fakahoko ‘a e tu‘utu‘uni ta‘e‘ofa mo ta‘etotonu ko ‘ení, pea ko ha lelei ia mo‘ona ki he ta‘engatá. ‘I hono fakamāu‘i fakakautau iá, na‘á ne tu‘u mālohi mo pehē ki he‘ene ‘ōfisa pulé: “Ko e fakapō fakalilifu ia. He ‘ikai te u talangofua ki ho‘o tu‘utu‘uní. . . . Pea kapau te ke tāmata‘i ‘a e kau tangatá ni, ‘oku ‘afio mai e ‘Otuá, te u ‘ave koe ki he fakamāu‘angá.”¹

Na‘e ‘ikai ngata pē ‘i hono fakahaofi e mo‘ui ‘a e kau tangata ‘e toko fitú ‘e hono fakahā ko ‘eni ‘e Tonifeni ‘a e loto-to‘a mo e angatonú, ka ne ‘ofeina ai ia ‘e he Kāingalotu ‘o e to‘u tangata kotoa pē.

I he 'ikai ke hoko hono tāmāte'i 'o e kau taki 'e toko fitu ko 'eni 'o e Siasí, na'e fakaluelalo'i kinautolu mei Hihifo Mama'o ki Tau'atāina pea mei ai ki Lisimoni. Na'e toe fakafoki 'a Pa'ale P. Palati ki he Fale Fakapōpula ofi mai 'i Teivisi ke fakamāu'i ai, pea 'ave e kau pōpula kehe 'e toko onó, kau ai 'a Siosefa mo Hailame ki Lipeti 'i he Vahefonua ofi mai ko Keleí, ke fakamāu'i ai he fa'ahita'u failau hokó. Ne nau a'u ki Lipeti 'i he 'aho 1 'o Tisema 1838 mo e tō mai 'a e momokó.

Ko e taha 'eni e ngaahi fale fakapōpula na'e fakailifia hono sīpingá he feitu'u ko iá, pea na'e pehē he 'ikai lava ha hola mei ai pea mahalo pē na'e mo'oni. Na'e fungavaka ua. Ko e ki'i matapā matolu pē 'e taha na'e lava ke hū ai ki he fungavaka 'i 'olungá. Na'e 'i lotomālie he falikí ha matapā na'e fakaava hake pē kae tukutuku hifo ai e kau pōpulá ki lalo pe ki he 'aná. Na'e holisi 'aki e ngaahi holisi 'i tu'a 'o e fale fakapōpulá ha maka laimi fefeka na'e fute 'e ua hono matolú pea ko e holisi 'i lotó ko ha ngaahi kupu'i 'oke 'inisi 'e 12 hono matolú. Na'e vahe'i e ongo holisi ko 'eni 'aki ha kongá 'ata'atā na'e 'inisi 'e 12 pea fakafonu 'aki ha maka. I hono fakataha'i leva, na'e fute 'e fā hono matolu 'o e ngaahi holisi lahi faka'uliá ni pea faingata'a ke hū ai ha taha.

I lalo he 'aná na'e meimei fute 'e ono mei he falikí ki he 'aofí, pea koe'uhí ne mā'olunga hake he fute 'e onó ha ni'ihi 'o e kau tangatá, kau ai e Palōfita ko Siosefá, na'a nau punou ma'u pē he taimi na'a nau tu'u aí, pea taimi lahi na'a nau tokoto ai pē 'i he makamaka he falikí 'a ia na'e 'asi ha ki'i me'i mohuku pe ha ki'i fala lou'akau na'e 'uli.

Na'e fefeka pea mafu he taimi 'e ni'ihi e me'akai na'e 'oange ki he kau pōpulá pea pehē fau 'ene 'ulí na'e pehē ai 'e hanau taha na'e " 'ikai ke nau lava 'o kai 'eni tuku kehe ka [nau] toki mate he fiekaia."² Ne tu'o fā hono fakakonahi 'enau me'akai pea tupu ai 'enau puke lahi 'o lau 'aho 'enau fetongitongi ai pē he luá mo e valevaleláu, 'o 'ikai te nau toe tokanga pe te nau mo'ui pe mate. Na'e fakamatala 'a e Palōfita ko Siosefá 'i he'ene ngaahi tohí 'o pehē ko e fale fakapōpulá ko ha "heli, pea takatakai'i 'e ha fanga tēvolo . . . pea 'ikai ke mau fanongo ai ha me'a kehe ka ko e lea koví mo e takuanoá mo mamata 'i he konaá mo e mālualoí mo e anga fulikivanu kotoa pē."³ Na'á ne pehē, "Ne 'ikai. . . fe'unga homau kafú ke mau māfana pea ka tafu ha afi, ne mau 'ahuina ma'u pē."⁴ "Kuo mafasia homau lotó"⁵ pea "tetetete hoku kakanó mei he fuoloa 'o 'eku nofo pōpulá."⁶ Na'e tohi 'e Siosefa 'o pehē he 'ikai lava 'e he "pení pe 'elelō pe

kau 'āngeló" 'o fakamatala'i fe'unga 'a e "fakamamahi 'o heli" na'á ne mamahi'ia aí.⁷ Pea hangē ko e ngaahi fakamatala 'e ni'ihi, na'e hoko kotoa 'eni 'i ha taimi na'e pehē ko e lekooti ia 'i he fa'ahita'u momoko taha 'i he siteiti 'o Mísulí.

'Oku 'ikai ko 'eku taumu'á ke lea kau ki he mamahi mo e faingata'a ne fetaulaki mo e kau tangatá ni 'i he Fale Fakapōpula Lipetií, ko ia te u hulu'i atu ha ngaahi la'itā he laá pea faka'osi e ki'i fakafe'iloaki ko 'eni 'o 'eku pōpoakí. 'Oku ou palōmesi atu 'oku 'i ai mo e me'a kehe 'i he'eku fakakaukáu ke u lea 'aki.

I he angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia mo e Ngaahi 'Akaivi 'a e Siasí

Ko ha tā 'eni 'o e fale fakapōpulá 'o hangē ko 'ene tu'u he taimi na'e fakahū ai 'a Siosefa mo hono kāingá.

Ko ha la'itā 'eni na'e fai 'i ha ngaahi ta'u kimui ai 'i ha 'a'ahi ki ai 'a e kau ofisa mo e kau fai hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku 'ikai te u fakapapau'i pe ko e feinga 'a e tangata 'i 'olungá ke hū ki tu'a pe hū ki loto.

Ko ha tā 'eni 'o e fale fakapōpulá 'i hono toe langa 'e he Siasí, 'a ia 'e lava ke mamata'i he senitā ma'á e kau 'a'ahí 'i aí. Fakatokanga'i e anga hono fokotu'utu'u 'o e fungavaka uá mo e maeá pea mo e kané, 'a ia ko e fehokotaki'anga pē ia 'e taha 'o e 'aná mo e loki 'i 'olunga aí.

Ko ha tā valivali 'eni 'a Liz Lemon Swindle 'oku hā ai e lotu 'a Siosefá. Fakatokanga'i 'ene hā mei he fofonga 'o Siosefá 'a e li'ekina mo 'ikai toe 'i ai ha 'amanakí.

'Oku faka'ali'ali heni 'e Greg Olsen 'a e founa na'e hiki 'aki 'e Siosefa 'a e ni'ihi 'o e ngaahi fakahā na'á ne ma'u lolotonga hono tuku pōpulá.

Ko e tā faka'osí 'eni, 'a ia 'okú ne 'omai 'a e pōpoki mo'oni 'oku ou ha'u ke 'oatu he pōnī.

Ko ha Me'a Ne A'usia 'i he Temipale-Pilisoné

Taimi lahi 'oku pehē 'e hotau tokolahi ko Lipetii ko e "fale fakapōpula" pe "pilisoné"—pea 'oku tonu pē ia. Ka 'i hono hiki 'e 'Eletā Pilikihami H. Lōpeti e hisitōlia 'o e Siasí, na'á ne fakamatala'i 'a e falé hangē ha temipalé pe toe tonu angé, ko ha "temipale-pilisoné." ⁸ Na'e faka'aonga'i 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele 'a e kupu'i lea tatau 'i he ni'ihi 'o 'ene ngaahi tohi⁹. Ko e mo'oni 'oku tōnounou 'i he hao-haoá, faka'ofa'ofá, nongá mo e ma'a 'a ē 'oku ma'u 'e hotau ngaahi temipale kuo fakatapu'i. Ko e lea mo e anga 'o e kau le'ó mo e kau fai hia na'e 'i aí na'e 'ikai fakatemipale. Ko hono mo'oní, ko e anga fakamanu mo ta'etotonu ne hoko 'i Lipetii 'oku fehanga-hangai ia mo e laumālie tau'atāina mo 'alo'ofa 'o

hotau ngaahi temipalé mo e ngaahi ouau 'oku fakahoko aí. Ko ia 'e lava fēfē ke ui 'a e Fale Fakapōpula Lipetií ko ha “temipale”—pe ko ha fa'ahinga temipale—'i hono fakatupulaki fakafō'ituitui 'o Siosefa Sāmitá pea 'i hono fatongia ko e palōfitá? Pea ko e hā 'oku fakahā mai 'e ha hingoa pehē fekau'aki mo e 'ofa mo e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá, kau ai e taimi mo e feitu'u 'oku fakahoko mai ai e 'ofa mo e ngaahi akonaki ko iá?

'Oku mahino nai kiate kitautolu 'i he'etau fakakaukau ki he ngaahi me'á ni 'e lava ke hoko mai kiate kitautolu kotoa 'a e ngaahi ue'i fakalaumālie, ma'u fakahā, ngāue toputapu 'i he ngaahi tūkunga lahi kehekehe kotoa pē 'o 'etau mo'uí 'o ka fie ma'u, 'o kapau te tau kātaki pea lotu ta'etuku pea tui mālohi 'i he ngaahi faingata'á? 'Oku tau 'ofa mo tukuloto'i 'a hotau ngaahi temipale kuo fakatapu'i mo e ngaahi ouau toputapu 'oku fakahoko aí. Tau fakamalō ki he langi mo e Kau Taki Mā'olungá 'i hono toe langa mo ha ngaahi temipale lahi ange ke fakafaingamālie'i hotau tokolahi ke hū ai. Ko e ngaahi fale mā'oni'oni mo toputapu taha ia 'i he pulé'anga 'o e 'Otuá, 'a ia 'oku totonu ke tau taau ke 'alu ki ai 'i he lahi taha 'e lavá.

Ka ko e pōpoaki 'o e efiafi ní, 'e lava pē ke ke ma'u 'a e ongo fakalaumālie, fakahā mo e fakahinohino 'a e 'Eikí 'i he taimi te ke fie ma'u aí 'i ha *fa'ahinga* tūkunga pē 'okú ke 'i ai. 'Io, tuku ke u toe ki'i fakamamafa'i atu: 'I he *lolotonga* 'o e *ngaahi fakamamahi lahi taha 'i ho'o mo'uí*, te ke kei lava 'o ma'u 'a e ako fakatupulaki toputapu mo e fakahā mei he 'Eikí—'i he ngaahi feitu'u kovi tahá lolotonga ho'o kātekina 'a e ngaahi fakamaau ta'etotonu fakamamahi tahá mo fehanga hangai mo e ngaahi fakafepaki lahi taha kuó ke fetaulaki mo iá.

Tau ki'i talanoa angé ki he ngaahi me'á ko iá. 'E 'i ai pē ha ki'i taimi te tau 'i he Fale Fakapōpula Lipetií ai kotoa 'i ha fa'ahinga 'uhinga, lahi pe si'isi'i, fakafokifā pe fāinoa pē 'ene hokó. Te tau fetaulaki mo ha ngaahi me'á 'oku 'ikai ke tau loto ki ai 'i ha ngaahi 'uhinga 'e 'ikai ko hatau fo'ui. 'Io, te tau fehanga hangai mo ha ngaahi tūkunga faingata'a ko ha ngaahi 'uhinga mātu'aki totonu pē, 'a ia ne hoko mai *ko'euhí* ko ha'atau feinga ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Eikí. Te tau fehanga hangai mo e fakatangá; te tau kātekina e mamahi 'o e māvae mo hotau ngaahi 'ofa'angá; te tau fiekaia mo mokosia mo lí'ekina. 'Io, 'i he te'eki ai ke 'osi 'etau mo'uí kuo tau a'usia kotoa pē ha kongá si'i 'o e ngaahi me'á na'e fetaulaki mo e kau palōfitá 'i he'enu mo'uí. Ka 'oku ako'i kitautolu 'e he ngaahi lēsoni mei he fa'ahita'u momoko 'o e 1838–39, 'e lava ke

hoko 'a e me'a *kotoa pē* 'oku tau a'usiá ko ha me'a ke *huhu'i* ai 'a kitautolu, 'o kapau te tau kei pikitai pē ki he'etau Tamai Hēvaní lolotonga 'etau faingata'a'ia. 'Oku ako'i kitautolu 'e he ngaahi lēsoni faingata'a'ia ni, ko e taimi 'oku tau faingata'a'ia taha aí ko ha faingamālie ia ki he 'Otuá, he te Ne lava 'o liliu e ngaahi pilisone kovi mo fulikivanu taha 'o 'etau mo'uí ko ha ngaahi temipale—pe liliu pē ā ki ha tūkunga 'e lava ke ma'u ai ha fiemālie mo e fakahā, ha takaua fakalangí mo ha nonga, 'o kapau te tau loto-fakatōkilalo mo faivelenga, kapau te tau tui pea 'oua 'e kape ki he 'Otuá 'i he'etau ngaahi palopalemá.

Te u toe ki'i fakamamafa'i atu pē 'eni. Ne u toki talaatu pē 'e *lava* ke hoko ha ngaahi taimi faingata'a kiate kitautolu. Na'e toe mamafa ange e me'a na'e lea 'aki 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita, 'a ia 'oku mokopuna 'aki 'e he Palōfita ko Siosefa mo e mokopuna 'o Hailame na'e tuku pilisoné, 'i he'ene fakatapui 'a e Senitā ki he Kau 'A'ahí 'i he Fale Fakapōpula Lipetií 'i he 1963. 'I he'ene fakamatata ki he hisitōlia ko ia ne tau vakai ki ai he efiafi ní mo vakai ki he feitu'u na'e tuku ai 'ene kuí mo e tokoua 'ene kuí 'i ha founa ta'e-totonú, na'á ne pehē mahalo na'e *uhinga* pē ke hoko e ngaahi me'á ni—'o 'ikai ngata 'i he lava ke nau hokó, kae mahalo na'e fie ma'u ke hoko. Na'á ne pehē: “ 'I he'eku lau e hisitōlia 'o e ngaahi 'aho ko iá, 'a e ngaahi 'aho kimu'a mo kimui aí, ne u pehē na'e *fie ma'u* ke hoko 'a e ngaahi faingata'á, fakatangá mo e fakafetau 'a e meimei kotoa 'o e māmaní [ki he Siasí he taimi ko iá]. Na'e hoko ia ko ha kau faiako ki hotau kakaí. Na'e tokoni ki hono fakamālohia [kinautolú].”¹⁰

Ngaahi Lēsoni mei he Fale Fakapōpula Lipetií

He 'ikai te u feinga ke fakapapau'i atu pe ko e hā he ngaahi me'á ko 'eni 'oku hoko 'i he'etau mo'uí ko ha “tu'utu'uni ke hokó” mo ia ko 'etau “fili” pē ka 'oku lelei kiate kitautolu, ka te u fokotu'u atu pē ha ngaahi lēsoni na'e ako 'i Lipetií—'a e ngaahi me'á ko ia ne hoko ko ha “kau faiako” kia Siosefa pea lava ke hoko pehē kiate kitautolu, 'a e ngaahi me'á 'oku tokoni lahi ki hotau ako'i 'i he mo'uí fakamatelié mo hotau hākeaki'i 'i 'itānití.

'I he'eku filifili e ngaahi lēsoni ko 'ení, ne u fakatokanga'i ha fa'ahinga tāpuaki 'e taha 'oku ma'u mei he faingata'a'ia ni. Kuó u to'o mai e ngaahi lea ko e fakahā na'e 'omai 'e Siosefa Sāmita lolotonga e taimi fakamamahi ko 'ení ke fakamahino'i 'aki e ngaahi me'á lalahi te u feinga ke 'oatu 'i he'eku pōpoaki kiate kimoutolú, 'a e ngaahi lea kuo hoko he taimí ni ko e folofola 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. He 'ikai ke tau lau ki

he ngaahi potufolofola 'oku tau manako taha aí, pea 'oku lahi fau e ngaahi folofola 'oku ou manako aí, ka 'oku kau e ngaahi potufolofola ko ia ne hiki mei he potu fakapo'uli 'o e Fale Fakapōpula Lipetií 'i ha lisi pē 'o e ngaahi potufolofola 'oku ou manako taha aí. Ko e me'a 'oku tau 'ilo he taimi ní na'e 'ikai ko Siosefa Sāmita pē na'e ako'i 'e he 'Otuá 'i he pilisoné ka na'á Ne ako'i 'a kitautolu kotoa, pea a'u pē ki he ngaahi to'u tangata ka hoko maí. Toki me'a'ofa fakafolofola faka'ofa'ofa ia! Pea hono 'ikai lahi 'ene totongi ki aí! Ka ko e masivesiva lahi mo'oni e mo'ui 'a kitautolu Kāingalotú kapau ne 'ikai ke tau ma'u e vahe 121, 122 mo e 123 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Kapau kuo te'eki ai ke ke lau ia kimuí ni mai, 'oku ou loto ke mou lau ia he pooni pe ko 'apongipongi pē—'o 'ikai 'amuiange ai. Ko ho'omou ngāue ia ke fai mei 'apí pea te u vakai'i pe 'oku mou fakahoko ia! Ko ha peesi fakakātoa pē 'e ono, ka 'e ongo ki homou lotó 'a e faka'ofa'ofa mo e mālohi 'o e ngaahi peesi ko ia 'e onó. Pea te nau fakamanatu'i mai 'oku "fa'a ngāue [a e 'Otuá] 'i he ngaahi founga fakamisiteli ke fakahoko 'Ene ngaahi me'a fakaofó."¹¹ Na'á Ne liliu mo'oni 'a e faingata'á ko ha tāpuaki 'i hono tuku mai 'o e ngaahi tohi mo e ngaahi fakakaukau toputapu ko ia ne hao-haoá, faka'e'i'eiki mo faka-Kalisitiane 'i he ongo mo hono fakaleá, neongo na'e 'omi ia 'i ha 'atakai na'e 'uli, ta'efaka'e'i'eiki mo ta'efaka-Kalisitiane.

1. 'Oku Fetaulaki e Tokotaha Kotoa Pē mo ha Ngaahi Taimi Faingata'a

Ko e lēsoni leva 'eni 'e tolu mei he Fale Fakapōpula Lipetií: Te u fakahā atu pē ko e lēsoni 'uluaki 'oku 'i he me'a ia kuó u 'osi lea 'akí—'a ia 'e fehanga'angai 'a e tokotaha kotoa pē mo e ngaahi taimi faingata'a, kau ai (pea tautautefito pē mahalo) ki he kakai angatonú. 'I he taimi 'oku hoko ai 'ení, 'oku tau fa'a manavasi'i na'a kuo lí'aki kitautolu 'e he 'Otuá, pea tau nofo hifo 'o fifili pe 'e 'osi koā 'a fē hotau ngaahi faingata'a'ia. Mahalo kuo 'i ai pe 'e 'i ai ha taimi 'e ongo'i ai 'e he fakafo'ituituí, ngaahi fāmilí, ngaahi koló mo e ngaahi pule'angá 'a e ongo 'a Siosefa Sāmitá 'i he'ene fehu'i pe ko e hā na'e tuku ai ke hoko mai e fakamamahí pea mo e fuoloa 'ene 'i he fakapo'ulí mo e mamahí. 'Oku tau kau fakataha mo ia 'i he'ene tangi 'i he lahi pehē 'o e fakalotofo'i hono tuku pōpula iá: " 'E 'Otuá, 'okú ke 'i fē? . . . 'E fēfē hono fuoloa 'o e ta'ofi ho to'u-kupú . . . ? 'Io, 'e 'Eiki, 'e fēfē hono fuoloa 'o e kātaki [a ho kakaí] . . . kae te'eki ai . . . ngaue 'a ho finangaló 'i he 'alo'ofa kiate kinautolu?" (T&F 121:1–3).

Ko ha tangi mamahi fakafo'ituitui ia—ko ha tangi mei he lotó, ko ha ta'elata 'a e laumālié 'oku tau fa'a ongo'i kotoa pē 'i ha fa'ahinga taimi 'i he'etau mo'ui.

Mahalo kuo mou a'usia ha fa'ahinga momeniti pehē 'i ho'omou kei talavou ni. Kapau ko ia, 'oku ou faka'amū pē na'e 'ikai ke fu'u lahi. Ka ko e fē pē taimi 'e hoko mai ai hotau ngaahi momeniti faingata'a tahā, kuo pau ke 'oua na'a tau manavasi'i kuo lí'aki kitautolu 'e he 'Otuá pe 'ikai te Ne fanongo ki he'etau ngaahi lotú. 'Okú Ne fanongo mai. 'Okú Ne 'afio mai. 'Okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. 'I he taimi 'oku tau faingata'a'ia aí pea loto ke tangi " 'Okú ke 'i feé?" 'oku fie ma'u ke tau manatu'i 'okú Ne 'i ai mo kitautolu—'i he feitu'u kuó Ne 'i ai ma'u peé! Kuo pau ke kei hokohoko atu 'etau tuí mo e lotú 'o tautapa ki he langí, neongo te tau ongo'i 'oku 'ikai fanongo mai 'a e 'Otuá pea 'okú Ne 'i ha feitu'u kehe. 'Okú Ne 'i heni. 'Okú Ne onгона 'etau ngaahi lotú. Pea 'i he taimi 'oku tau tangi aí, 'okú Ne tangi mo kitautolu fakataha mo e kau 'āngelo 'o langí.

'Oku fie ma'u ke tau kei hokohoko atu pē mo vilitaki atu 'i he hoko mai 'a e taimi fakata'elata, momoko mo faingata'á. Ko e pōpoaki ia 'a e Fakamo'uí 'i he talanoa fakatātā ki he uitou na'e kole ta'etukú (vakai, Luke 18:1–8; vakai foki, Luke 11:5–10). Hokohoko atu pē 'a e tukituki 'i he matapaá. Hokohoko atu 'a e kolé. Ka ke 'ilo'i he taimi ni 'oku fanongo 'a e 'Otuá ki ho'o ngaahi tangi mo 'afio'i ho faingata'a'ia. Ko ho'o Tamai Ia pea ko 'Ene fānau koe.

'I he taimi kuo lea 'aki iá pea ma'u mo e ngaahi lēsoni kuo ako mei aí, 'e hoko tatau pē kiate kitautolu 'o hangē ko ia ne hoko ki he Palōfita ko Siosefá. 'I he taimi ko ia na'á ne ongo'i lí'ekina taha aí pea hangē 'oku 'ikai fanongo mai 'a langí, ko e taimi ia na'á ne ongo'i ai 'a e tokoni 'a e Laumālié mo e ngaahi tali nāunau'ia mei he'ene Tamai Hēvaní. Na'e ongo mai 'a e le'o 'o e 'Otuá ki he fu'u feitu'u fakapo'uli ko 'eni mo e taimi faingata'á ni, 'o pehē:

" 'E hoku foha, ke 'i ho laumālié 'a e melino; 'e ki'i fuofuolooa si'i pē 'a ho'o faingata'a'ia pea mo ho'o ngaahi mamahí;

"Pea 'e toki hākeaki'i koe 'e he 'Otuá 'i 'olunga 'o kapau te ke kātaki'i ia 'o lelei; te ke ikuna'i 'a ho ngaahi fili kotoa pē" (T&F 121:7–8).

Neongo 'e taulōfu'u mai ha ngaahi tūkunga 'e ngali ta'etotonu pea neongo 'e fai mai ha ngaahi me'a ta'e'ofa pea 'ikai ke lelei kiate kitautolu—mahalo 'e kinautolu 'oku tau lau ko hotau filí, ka mo kinautolu

pē foki na'a tau lau ko hotau ngaahi kaume'á he taimi 'e ní'ihí—ka 'oku tau kau mo e 'Otuá 'i he ngaahi me'á ni hono kotoa. Ko e 'uhinga ia ne hiva'i ai 'e he kuaea mālie he pōní 'a e himi faka-Kalisitiane motu'a na'e fa'u 'e Sala 'Ātama ko e "Ofi Hoku 'Otuá," mo e faka'ofofa 'enau hiva'i e veesi hono faá 'a ia 'oku tā-tātaha pē hono hiva'i:

Neongo hoku ngaahi mamahi lahi
Ka te u 'ohake 'a e fakafeta'i;
I hoku ngaahi faingata'á
Te u ofi atu pē, 'e hoku 'Otuá.¹²

'Oku 'ikai ke tau toko taha pē 'i hotau fanga ki'i pilisone 'i heni. He ko e mo'oni 'oku tau ofi ange ki he 'Otuá 'i he taimi 'oku tau faingata'a'ia ai 'i ha toe taimi he'etau mo'ui. 'E lava ke liliu 'e he 'ilo ko iá ha fa'ahinga feitu'u pē 'oku hoko ai ha me'a pehē ke hangē pē ha tempalé.

Kuo tala'ofa 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo 'etau fononga 'i he māmaní: "Te u mu'omu'a 'i homou 'aó. Te u 'i homou nima to'omata'ú pea 'i homou to'ohemá, pea 'e 'i homou lotó 'a hoku Laumālié, pea 'e takatakai 'a kimoutolu 'e he'eku kau 'āngeló, ke poupu'i hake 'a kimoutolu" (T&F 84:88). Ko hono fakahā ia 'o e 'ofa mo e tokanga mai 'a e 'Otuá kiate kitautolú 'o a'u ki he ta'engata, 'a ia 'e kau ai—pea mahalo 'e tautau-tefito ki he ngaahi taimi faingata'á.

2. Na'a mo Kinautolu 'Oku Mo'ui Tāu Te Nau Kei Faingata'a'ia Pē

Uá, 'oku fie ma'u ke tau 'ilo'i 'oku 'ikai 'uhinga 'ene hoko mai 'a e ngaahi faingata'á—'a e ngaahi me'a 'oku fa'a hangehangē 'oku 'ikai ke lelei pea ta'etotonú—ke pehē 'oku tau anga ta'emā'oni'oni pe ta'efefunga ke ma'u ha ngaahi tāpuaki pe 'oku mamahi 'a e 'Otuá kiate kitautolu. Ko e mo'oni 'oku 'omi 'e he faiangahalá 'a e mamahí, pea ko e tali pē ki he 'ulu-ngāanga ko iá ko e fakatomala. Ka 'oku fa'a hoko pē mo e ngaahi faingata'á ki he kakai 'oku angamā'oni'oni. Te mou manatu'i pē 'a e taimi na'e fakamanatu ange ai kia Siosefa 'i he ngaahi fakamamahi 'o e Fale Fakapōpula Lipetí kuo "tuku [mo'oni pē ia] ... ki he faingata'á," kuó ne foua 'a e 'ahí'ahí pea tukuaki'i loi ia, kuo to'o atu ia mei hono fāmilí 'o lī ki ha luu, ki he nima 'o ha kau fakapō, ka neongo iá ke ne manatu'i *na'e hoko 'a e me'a tatau ki he Fakamo'ui 'o e māmaní*, pea koe'uhí na'á Ne ikuna'i ia, te tau ikuna mo kitautolu foki (vakai, T&F 122:4–7). 'Oku fakamanatu mai 'e he fakahā mei he Fale Fakapōpula Lipetí 'a e me'a na'e fou ai 'a e Fakamo'ui, 'o pehē: "Na'e 'alu

hifo 'a e Foha 'o e Tangatá 'o mā'ulalo ange 'iate kinautolu kotoa pē. 'Okú ke lahi ange koe 'iate ia?" (T&F 122:8).

'Ikai. Na'e 'ikai lahi ange 'a Siosefa 'i he Fakamo'ui, pea pehē mo kitautolu. Pea 'i he taimi 'oku tau palōmesi ai ke muimui 'i he Fakamo'ui, ke molomolomui va'e 'iate ia pea hoko ko 'Ene kau ākongá, ko 'etau palōmesi ia te tau 'alu ki he feitu'u 'e tataki kitautolu ki ai 'e he hala fakalangi ko iá. Pea kuo fou atu ma'u pē 'a e hala ki he fakamo'ui 'i Ketisemani. Ko ia kapau na'e fetaulaki 'a e Fakamo'ui mo e ngaahi fakamāu ta'etotonu pea mo e ngaahi fakalotosi'i peheé, 'a e ngaahi fakatangá, ngaahi angafai ta'emā'oni'oni mo e mamahí, 'oua na'a tau pehē te tau ta'efetaulaki mo ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a ko iá kapau 'oku tau kei fie ma'u ke ui kitautolu ko 'Ene kau ākonga mo'oni mo e kau muimui faivelenga. Pea 'okú ne fakamamafa'i mai e fo'i mo'oni ko ia 'e lava pē ke tau mo'ui taau kakato 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo tau kei faingata'a'ia pē—'o hangē ko ia ne hoko ki he Fakamo'ui, ko e fakatātā 'o e angamā'oni'oni.

Ko hono mo'oni, 'oku totonu ke hoko ko ha fakafiemālie lahi kiate kitautolu, fakatokāteline, kuo a'usia 'e Sīsū 'i He'ene Fakalelé 'a e ngaahi mamahi kotoa pē, 'a e ngaahi 'amanaki ta'ehokó mo e ngaahi fakamaau ta'etotonu kuo a'usia 'e he fa'ahinga 'o e tangatá meia 'Ātama mo 'Ivi, 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmaní ke 'oua na'a fu'u mamafa pe fu'u lahi fēfē 'enau hoko maí. Neongo pe 'e mamafa fēfē 'etau kavengá, ka na'e mei toe mamafa ange ia kapau na'e 'ikai foua ia 'e he Fakamo'ui kimu'a pea fua hono mamafá mo kitautolu pea ma'atautolu.

Na'e ako'i 'e he Fakamo'ui ki he Palōfita ko Siosefa 'a e tokāteline ko 'eni 'i he kamata'anga pē 'o 'ene ngāu. Hili e folofola ange 'a Sīsū 'o kau ki he ngaahi mamahi lahi 'e ongo'i mo e faingata'a ke 'ūkumá, na'á Ne folofola, "Ko au, ko e 'Otuá, kuó u kātaki'i 'a e ngaahi me'á ni ma'á e kakai kotoa pē, koe'uhí ke 'oua na'a nau mamahi [oku 'uhinga 'eni kiate koe mo au mo e kakai kotoa pē] 'o kapau te nau fakatomala" (T&F 19:16). 'I he ngaahi momeniti 'oku tau mamahi mo 'ahí'ahí ai kitautolú, 'oku ou tui pē te tau tete-tete 'i ha'atau fakakaukau atu na'e mei lahi ange ia heni, ka 'oku mahino 'a e tali ki aí, 'a ia na'e lava pē ke kovi ange pea 'e lava pē 'o kovi ange. Ka ko 'etau tui pē mo fakatomala mo talangofua ki he ongoongo-lelei ko ia na'e fakahoko ai 'a e Fakalelé 'oku kei ta'ofi ai mei ha'ane hoko 'o kovi angé.

'Takai ko ia pē, ka 'oku tau tokanga'i na'e 'ikai ngata pē 'i he mamahi'ia 'a e Fakamo'uí neongo 'a 'Ene ta'e-halaia kakatō, kae pehē foki mo e tokolahi 'o e kau palōfita mo e kau tangata mo e kau fafine 'oku hā he folofolá. Talamai ha palōfita he Fuakava Motu'á pe Tohi 'a Molomoná, talamai ha 'Aposetolo he Fuakava Fo'ou, talamai ha kau taki 'i ha kuonga pē, kau ai ho-tau kuongá ni, pea te ke talamai ai ha taha kuó ne a'usia e faingata'á.

Ko e hā e me'a 'oku ou fie fakamamafa'i hení? Kapau te ke a'usia ha 'aho faingata'a, 'okú ke tatau pē mo ha tokolahi—ko e tokolahi 'a ia ko ha kakai lelei 'aupito. Ko e kakai lelei taha kuo mo'ui 'i ha taimi.

'Oua na'a mou ma'u hala 'eni. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke tau fekumi ki he mamahi. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau feinga ke hoko ko ha kau ma'ata. 'Oku 'ikai ke tau toe kumi kitautolu ki he faingata'á he 'e hoko mai pē ia. Ka 'i he'ene mahino 'oku fakatatali mai ha ki'i taimi ke ke 'i he Fale Fakapōpula Lipetií aí (ko e 'uhinga fakalaumālie pē 'eni), manatu'i e ongo 'uluaki mo'oni ko 'eni na'e ako'i kia Siosefa 'i he tempale-pilisone ko iá. 'Uluakí, kuo 'ikai ngalo koe 'i he 'Otuá, pea uá, ko e me'a 'oku hoko kiate koé na'e 'osi 'i ai e Fakamo'uí, 'o lava ai ke Ne fakahaofi mo fakafiemālie'i koe.

Hangē ko ia ne tohi 'e he palōfita ko 'Īsaiá, kuo "tohi tongi koe ['e he 'Eikí] 'i [Hono] 'aofinimá," 'i he kano kuo monuká 'aki 'a e ngaahi fa'o 'a e kau Lomá ke 'oua na'a toe puli. 'I he 'osi ange 'a e totongi kuo fai 'e he Tamaí mo e 'Aló 'i He'ena mamahi, he 'ikai teitei ngalo koe pe te Na lí'aki koe 'i ho'o ngaahi mamahi. (Vakai, 'Īsaia 49:14–16; vakai foki, 1 Nīfai 21:14–16.) Kuó na 'osi palani, teuteu'i mo fakapapau'i te ke ikuna kapau ko ho lotó ia, ko ia, ke ke tui pea "kātaki'i ia 'o lelei" (T&F 121:8). 'I he'ene 'osi angé, " 'e hoko ia 'o 'aonga kiate koe" (T&F 122:7), pea te ke mamata ki he tafe mai kiate koe 'a e "pule ta'engatá" 'o ta'engata pea ta'engata "ta'e 'i ai ha fakamālohi'i" (T&F 121:46).

3. Ke Ke Fiemālie, Fa'a Kātaki, 'Ofa faka-Kalaisi pea Fa'a Fakamolemole

Ko hono tolú, pea ko e faka'osi ia ki he efiafi ní, tuku ke u fakamanatu kiate kitautolu kotoa, lolotonga 'etau ma'u e ngaahi ongo faingata'a ko 'eni pea tuli tonuhia 'o tau 'ita ai pe loto sāuni, 'o loto ke totongi 'aki e mata ki he mata mo e nifo ki he nifó, 'oku fakamanatu mai 'e he 'Eikí mei he tempale-pilisone 'o e Fale Fakapōpula Lipetií "ko e ngaahi totonu 'o e

lakanga fakataula'eikí kuo fakama'u ta'elava ke veteki ki he ngaahi mālohi 'o e langí, pea 'oku 'ikai lava ke mapule'i pe ngāue 'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e langí kae ngata pē 'i he ngaahi founga 'o e mā'on'oni" (T&F 121:36). Ko ia, na'a mo e taimi 'oku tau fehangahangai ai mo e ngaahi tūkunga fakamamahi peheé 'i he'etau mo'ui pea tau loto ke 'ita ki he 'Otuá pe tangatá pe kaume'á pe filí, kuo pau ke tau manatu'i " 'oku 'ikai lava, pe 'oku 'ikai totonu, ke ngāue 'aki ha mālohi pe ivi [tuku kehe] kae ngata pē 'i he feifei-nga'i, 'i he fa'a kātaki fuoloa, 'i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e 'ofa ta'emālualoi; . . . ta'e 'i ai ha mālualoi, pea ta'e-ha-kākā" (T&F 121:41–42; ko e toki tākaki atu hono fakamamafa'i).

Kuo hoko ma'u pē ko ha fakamo'oni faka'ofa'ofa kiate au 'a e ma'ongo'onga 'a e Palōfita ko Siosefá mo hono kotoa 'o 'etau kau palōfitá, kau ai pea tautau-tefito ki he Fakamo'ui 'o e māmaní 'i Hono tu'unga fakaofó, 'a e lava ke nau kei fiemālie pē mo fa'a kātaki mo anga faka-Kalaisi mo fa'a fakamolemole lolotonga e ngaahi me'a fakamamahi mo faingata'a peheé—'a 'enau kei lava ke lea mo mo'ui 'aki e founga ko iá. Ka na'a nau lava pea na'a nau fai ia. Na'a nau manatu'i 'enau ngaahi fuakavá, nau mapule'i kinautolu pea nau 'ilo'i kuo pau ke tau mo'ui 'aki e ongoongolelé 'i he taimi kotoa pē, 'o 'ikai 'i he taimi pē 'e faingamālie aí pea 'ikai 'i he taimi pē na'e lelei. Ko e mo'oni, na'a nau 'ilo'i ko hono sivi'i mo'oni 'o 'etau tuí mo 'etau hoko ko e kau 'ākonga 'a Kalaisí 'oku fai ia 'i he taimi 'oku 'ikai lele lelei ai e ngaahi me'a. Ko e taimi ia te tau sio ai pe ko e kakai fēfē 'a kitautolu pea 'oku mo'oni fēfē 'a 'etau tukupā ke tauhi ki he ongoongolelé.

Ko e sīpinga lelei taha ki hení 'a e lava ke folofola 'a e Fakamo'uí lolotonga e taimi faingata'a taha hono Kalusefai Iá, " 'E Tamaí, fakamolemole'i 'a kinautolu; he 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a ia 'oku nau fai" (Luke 23:34). Ko e me'a faingata'a ke te kole 'a e me'a ni lolotonga ia 'oku tau mamahi'ia. Ko ha me'a faingata'a ke fai ia 'i he taimi 'oku fakalavea'i ai kitautolu pe 'ahi'ahi'i pe ke tau mamahi ta'e ha'atau halaiá. Ka ko e taimi ia 'e mahu'inga taha ai 'a e 'ulungāanga faka-Kalaisí. Manatu, " 'oku 'ikai lava ke mapule'i pe ngāue 'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e langí [kae ngata pē] 'i he ngaahi founga 'o e mā'on'oni." Pea hono 'ikai ke tau fie ma'u 'a e ngaahi mālohi 'o e langí 'i he ngaahi taimi peheé! Hangē ko ia ne ako'i kia Siosefa 'i he tempale-pilisoné, neongo 'a e faingata'á mo e mamahi, ka kuo pau ke tau "tuku ke fonu [hotau] lotó 'i he manava'ofa ki he kakai kotoa pē . . . ; pea [e toki]

'āsili mālohi [leva] 'etau falalá 'i he 'ao 'o e 'Otuá; pea . . . 'e hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko [hotau] taka-ua ma'u ai pē" (T&F 121:45–46).

Ko e founa pē ia 'e taha 'e lava ke tokoni'i ai kitautolu 'i he mālohi fakalangí ko 'etau tauhi mo'oni ki he he'etau ngaahi tefito'i mo'oni faka-Kalisitiané. 'E ki'i faingata'a ki he Laumālié ke hū ki ha loto 'oku fonu he tāufehi'á pe 'itá pe loto sāuní pe faka'ofa'ia pē 'iate kitá. 'Oku fepaki kotoa 'eni mo e Laumālie 'o e 'Eiki. Ko e tahá, 'oku faingofua ke hū 'a e Laumālié ki ha loto 'oku feinga ke 'ofa faka-Kalaisi mo fa'a fakamolemole, fa'a kātaki fuoloa mo anga'ofa—'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e hoko ko ha ākongā mo'oni. Ko ha toki fakamo'oni ia ke mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé 'i he taimi kotoa pē pea 'i he tūkunga kotoa pē pea kapau te tau feinga ke mo'ui faivelenga, pea 'ikai teitei tuku ke iku'i 'a e mo'ui faka-Kalisitiané, 'o tatau ai pē 'i hono fakamānavahē 'o e tūkunga 'oku tau 'i aí. 'Oku ou manako mo'oni 'i he faka'eieiki 'o e ngaahi akonaki masani mo fakalangí ko 'eni na'e ako'i 'i ha fa'ahinga feitu'u mo ha taimi fakafehi'anekina peheni.

Fai 'a e Me'a Kotoa Pē 'i he Loto-Fiefia

'E faka'osi 'aki 'eku ngaahi lēsoni mei he Fale Fakapōpula Lipetií 'eku lau ki he veesi faka'osi 'o e kongā faka'osi 'o e ngaahi lēsoni ko 'eni 'e tolu kuo tau lau ki ai he efiafi ní. 'I he fakamatala faka'osi ko 'eni ki he me'a na'e hoko 'i he Fale Fakapōpula Lipetií, na'e folofola 'a e 'Eiki kiate kitautolu 'o faka-fou mai 'i He'ene palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Ko ia, si'i kāinga 'ofeina, [i he ngaahi taimi faingata'a tahá], ke tau fai 'i he loto-fiefia 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'a e mālohi ke faí; pea te tau toki lava 'o tu'u ma'u 'i he loto-fakapapau, ke mamata ki he fakamo'ui 'a e 'Otuá, pea ke fakahā mai 'a hono to'ukupú" (T&F 123:17; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

Toki aofangatuku ia 'o e fakatu'amelie mo e faivelenga ke faka'osi 'aki e tala mei ha temipale-pilisoni! 'I he taimi ne hiki ai 'e Siosefa e ngaahi lea ko iá, na'e 'ikai te ne 'ilo'i e taimi 'e tukuange ai iá pe 'e toe tukuange koā pe 'ikai. Na'e mahino pē 'a e kei palani 'a hono ngaahi filí ke to'o 'ene mo'ui. 'Ikai ko ia pē, ka na'e 'ikai ha taha mo hono uafí mo e fānaú, pea nau manavahē, fa'a fiekaia mo fifili pe 'e fēfē ha'anau mo'ui ta'e 'i ai 'a e husepānití mo 'enau tamaí. Na'e tatau pē mo e Kāingalotú, 'o 'ikai hanau 'api pea 'ikai ke 'i ai honau palōfitá. Na'a nau lolotonga mavahe mei Mīsuli ko e fakataumu'a ki 'Ilinoisi, ka ko hai na'á ne 'ilo e ngaahi fakamamahi na'e fakatatali mai mei aí?

Te u toe lea 'aki pē, ko e mo'oni, ko e taimi momoko mo fakapopou'uli tahá ia.

Neongo e momokó mo e ngaahi taimi fakata'elatá ka 'oku pehē 'e Siosefa, tau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lavá *pea tau fai ia 'i he loto-fiefia*. Pea te tau toki tafoki lea ki he 'Eiki, tatali ki He'ene 'alo'ofá pea vakai ki He'ene fakahā Hono to'ukupú ke tokoni'i kitautolu.

Ko ha 'ulungāanga faka'ofa'ofa mo'oni ia ke tau ma'u 'i he taimi 'oku lelei ai pe koví, 'i he taimi fakamamahí pe fakafiefiá!

Tāpuakí mo e Fakamo'oni

Si'oku ngaahi kaume'a kei talavou, 'oku ou fie tuku hamou tāpuaki ko e kongā 'o 'eku fakamo'oni faka'osi kiate kimoutolu he efiafi ní. Hangē kiate au 'oku 'i ai homau faingamālie pe fatongia 'e ua 'i he taimi 'oku fai ai 'emau fakamo'oni fakae'apostoló ki he māmaní. Ko e taha ke fakamo'oni, 'o hangē ko ia ne u feinga ke faí pea te u faka'osi 'aki. Ko e tahá ko e foaki tāpuaki—'o hangē pē ko ia ne fai 'e he Kau 'Apostolo 'i mu'á 'i hono fakaafe'i kinautolu 'e he Fakamo'ui ke nau fai 'o fakatatau ki he me'a kuó Ne faí, ka 'e fai ia ki māmani katoa.

Ko ia, kiate kimoutolu kotoa pē 'oku kau mai he efiafi ní—'i he fu'u fale lahi ko 'eni pe ha toe ngaahi feitu'u 'i māmani kotoa—'oku ou tāpuaki'i kimoutolu, 'a kimoutolu takitaha 'i he ngaahi tūkunga fakafō'ituitui 'oku mou 'i aí, 'o hangē pē 'oku ou hili hoku ongo nimá 'i homou 'ulú. 'Oku ou foaki ia kiate kimoutolu 'i he loto mo'oni 'o hangē pē ko 'eku fai 'eku fakamo'oni. 'Oku ou tāpuaki'i kimoutolu 'i he huafa 'o e 'Eiki ko e 'Otuá 'a ia 'oku 'ofa 'iate kimoutolú, fanongo ki ho'omou ngaahi lotú, 'oku 'i homou tafa'akí pea 'ikai 'aupito ke teitei mavahe meiate kimoutolú.

'Oku ou tāpuaki'i e hou'eiki tangatá ke mou—ke tau—mo'ui taau mo e lakanga fakataula'eiki 'oku tau ma'ú pea ke tau tauhi mo'oni ki he lakanga fakaeākongā kuo uiui'i kitautolu ki aí, 'i he fokotu'utu'u ma'ongo'onga 'o e Lakanga Taula'eiki Mā'oni'oni, 'i he Lakanga 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. 'Oku ou tāpuaki'i kimoutolu ke tau hoko 'o hangē tofu pē ko e 'Eiki—ke tau fakakaukau 'o hangē pē ko Iá, ke tau lea 'o hangē pē ko Iá, pea ke tau fai ke lahi ange 'a e ngaahi me'a ko ia na'á Ne faí. 'Oku ou tāpuaki'i kimoutolu ngaahi tokoua lolotonga ho'omou feinga ke faivelengá ke mou ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa 'o e lakanga fakataula'eiki, 'a ia ko hono kongā lahi kuo tau lau ki ai he efiafi ni mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

'Oku ou tāpuaki'i e hou'eiki fafine 'oku 'i hení mo kinautolu 'oku fanongo mai ki hoku le'ó. 'Oku ou loto ke mou 'ilo'i 'a 'emau 'ofa 'iate kimoutolú, 'a e 'ofa lahi 'a e 'Otuá 'iate kimoutolú pea mo e lahi 'o e fuka 'o e tuí 'a ia kuo fusi 'o faka'ali'ali 'e he hou'eiki fafine 'o e Siasí ni talu mei he kamata'angá. Mei he kamata'angá pē 'i he to'u tangata hono kotoa 'o a'u mai ki he taimi lolotonga ní pea hokohoko atu ai, hangē ko e hou'eiki fafine ko ia 'i he'etau mo'uí—'a 'etau ngaahi kui fefiné, 'etau ngaahi fa'eé, hotau ngaahi uaifí, hotau ngaahi 'ofefiné, hotau ngaahi tuofāfiné mo hotau makapuna fefiné—ko kinautolu ia kuo nau pukepuke hake 'a e tūhulu 'o e tuí mo e fuka 'o e mo'uí faka'ofa'ofa' pea 'oatu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei ki ha feitu'u pē, pea fepaki mo ha fa'ahinga faingata'a pē, 'a ia 'oku tatau mo hanau ngaahi Fale Fakapōpula Lipetī pea mo ha ngaahi taimi faingata'a. Ngaahi tuofāfine, 'oku mau 'ofa 'iate kimoutolu, faka'apa'apa'i mo tāpuaki'i kimoutolu. 'Oku tau kolea ke tali 'aki ki homou 'ulú 'a e ngaahi holi mā'oni'oni kotoa pē 'o homou lotó, he efiáfí ni pea ta'engata, pea ke mou mavahe atu mei he fakataha'anga fakalaumālié ni mo e mahino pea mo e 'ilo kuo fokotu'u ma'u 'i homou lotó ki he 'ofa lahi mo hono faka'apa'apa'i kimoutolu 'e he 'Otuá mo langi pea mo e Kau Taki 'o e Siasí ni.

'Oku ou faka'apa'apa kiate kimoutolu kakai lalahi kei talavou 'o e Siasí ni 'i he ha'ofanga ko 'eni 'o e CES mo talaatu 'oku 'i homou 'aofinimá pē 'a e kaha'ú. 'E vavé ni mai pē ha'amau paasi atu 'e kimaautolu 'i hoku to'u tangatá 'a e fatongiá kiate kimoutolu. Ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Otuá ke mou fehanga-hangai mo e ngaahi taimi peheé 'i he loto-to'a, faitotonu mo e angatonu kuo tau lau ki ai 'i heni he efiáfí ní.

Te u faka'osi 'aki 'eku fakamo'oni 'oku mo'uí 'a e Tamaí mo e 'Aló. Pea 'oku ou fakamo'oni 'okú Na ofi mai pē pea toe ofi ange 'o fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oní 'i he taimi 'oku tau faingata'a'ia aí. 'Oku ou fakamo'oni (fakataha mo 'etau hiva tukú, "[E 'Ikai Mavahe 'Eku 'Ofá Meiate Koe,]" hangē ko e lau 'a e palōfita ko 'Īsaiá), he 'ikai teitei mavahe 'a e 'ofa 'a e 'Otuá meiate kimoutolu, pe ko e hā pē ha me'a 'e hoko (vakai, 'Īsaia 54:7–10; vakai foki, 3 Nīfai 22:7–10). 'Oku ou fakamo'oni 'e ngata 'a e ngaahi 'aho koví, 'e ikuna ma'u pē 'a e tuí, pea 'oku fakahoko

ma'u pē 'a e ngaahi tala'ofa fakalangí. 'Oku ou fakamo'oni ko e 'Otuá 'a 'etau Tamaí pea ko e Kalaisí 'a Sīsū pea ko e ongoongolelei mo'oni mo mo'uí 'eni—'oku 'i he Siasí mo'oni mo mo'uí ia ko 'eni. 'Oku ou fakamo'oni ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá, ko hotau palōfita ki he houa mo e 'aho ko 'eni. 'Oku ou 'ofa mo poupuou kiate ia 'o hangē ko ia 'oku ou 'ilo 'oku mou faí. 'E hoku ngaahi kaume'a kei talavou, hangē ko e fakalea 'o e ngaahi me'a na'e hoko 'i he tempale-pilīsone ko e Fale Fakapōpula Lipetī, "Nofo ma'u 'i ho halá . . . 'Oua te ke manavahē . . . , he 'e 'iate koe 'a e 'Otuá 'o ta'engata pea ta'engata" (T&F 122:9). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'I he *History of the Church*, 3:190–91.
2. Alexander McRae, 'i he *A Comprehensive History of the Church*, 1:521.
3. *History of the Church*, 3:290.
4. Tohi kia Isaac Galland, 22 Mā'asi, 1839, 'i he *Personal Writings of Joseph Smith*, rev. ed., comp. Dean C. Jessee (2002), 456.
5. Tohi ki he Siasí 'i he Vahefonua Kalatiueló, 16Tis. 1838; "Communications," *Times and Seasons*, Apr. 1840, 85.
6. Tohi kia 'Ema Sāmita, 21 Mā'asi 21, 1839, 'i he *Personal Writings*, 449.
7. Tohi kia 'Ema Sāmita, 4 'Epe.1839, 'i he *Personal Writings*, 463, 464; na'e fakalelei'i 'a e sipelá mo e fakamata'itohi lahí.
8. Vakai, *Comprehensive History*, 1:521 'ulu'i fakamatala 'o e vahé; vakai foki, 526.
9. Vakai ki he, "A Choice Seer," *Ensign*, Aug. 1986, 12, ki he sipingá.
10. "Text of Address by Pres. Smith at Liberty Jail Rites," *Church News*, Sept. 21, 1963, 14; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
11. " 'Oku 'Alu Fano 'a e 'Otuá," *Ngaahi Himi*, fika 178.
12. *Ngaahi Himi*, fika 49; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.